

Фармальна-змястоўныя асаблівасці ўвасаблення матыва навала-кантынуум у аповесці «Дзесяць» З. Бядулі

З.І. ТРАЦЦЯК

У артыкуле разглядаецца спецыфіка рэпрэзентацыі матыва навала-кантынуум у аповесці «Дзесяць» З. Бядулі. Адзначаецца імкненне пісьменніка паяднаць здабыткі рэалістычнага і мадэрнісцкага пісьма, што дазволіла ўвасобіць дынамічны характар эпохі і заглыбіцца ў псіхалогію персанажаў, якія апынуліся ў плыні экстрэмальных грамадска-палітычных трансфармацый. У сувязі з паэтыкай мадэрнізму пісьменнік звяртаецца да мантажу і выпрабоўвае мастацкія вартасці падтэксту. Падкрэслены асаблівыя адносіны апавядальніка і персанажаў да слова як сродку назапашання і сістэматызацыі ведаў пра падзеі першай трэці XX ст. і рэалізацыі іх крэатыўных здольнасцей. У аповесці «Дзесяць» мова і маўленне герояў сведчаць пра прыналежнасць да «сваіх» ці «чужых», якія па-рознаму рэагуюць на маральна-этычныя і быццёвыя праблемы, народжаныя кожным асобным эпізодам навалы-кантынуума.

Ключавыя словы: беларуская літаратура, Першая сусветная вайна, матывы навала-кантынуум, З. Бядуля.

The article examines the specific features of 'continuous disaster' motif representation in Z. Byadula's short story 'Ten'. The writer's desire to combine the achievements of realistic and modernist writing is noted. It allowed to embody the dynamic nature of the era and delve into the psychology of the characters who found themselves in the flow of extreme socio-political transformations. In connection with the poetics of modernism, the writer turns to montage and tests the artistic merits of the subtext. The special relationship of the narrator and the characters to the word as a means of accumulating and systematising knowledge about the events of the first third of the twentieth century and realising their creative abilities is emphasized. The characters' language and speech indicate their belonging to 'friend' or 'foe', who react differently to the moral-ethical and existential problems born of each individual episode of the continuous disaster.

Keywords: Belarusian literature, World War I, 'continuous disaster' motif, Z. Byadula.

1920–30-я гг. – час інтэнсіўнага станаўлення беларускай савецкай прозы, пашырэння яе тэматычнага дыяпазону, што, у тым ліку, прыводзіла да шматаспектнага асэнсавання плыні радыкальных сацыяльных змен, якія прыпалі на пачатак XX ст. Увасабленне надзвычайнай дынамікі і сацыяльнага маштабу падзей скіроўвала літаратараў на пошукі прыдатных мастацкіх сродкаў, якія б дапамаглі яскрава і адносна лаканічна прэзентаваць спецыфіку гістарычных працэсаў, добра знаёмую самім творцам і іх першым чытачам. У гэты перыяд пашыраным для беларускай прозы на грамадска-палітычную тэматыку становіцца матывы вайна / навала-кантынуум (паўтаральны элемент твораў розных жанраў, які праз адпаведнае фармальна-змястоўнае адзінства акрэслівае шэраг камплементарных сінхронных і асінхронных сацыяльных працэсаў, што ў сукупнасці адбываюцца на быцці нацыі і прыватным жыцці персанажа). Сістэмная распрацоўка дадзенага матыва, поруч са стварэннем адмысловай мастацкай канцэпцыі чалавека, які жыве у час грамадскай нестабільнасці, распачынаецца ў 1920-я гг., калі З. Бядуля, П. Галавач, Ц. Гартны, М. Гарэцкі, М. Зарэцкі, Я. Колас, К. Чорны і інш. асэнсоўваюць наступствы Першай сусветнай вайны, рэвалюцыі 1917 г. (у асобных выпадках з адсылкамі да 1905–07 гг.), Польшка-савецкай вайны (1919–21) і т. д.

Аповесць З. Бядулі «Дзесяць» вызначаецца паслядоўным зваротам да матыва вайны / навалы-кантынууму, угрунтаванага ў падзеі першай трэці XX ст. Аўтар твора тлумачыў падвышаную цікавасць да недалёкага мінулага так: «пачынаючы з вялікай імперыялістычнай вайны, потым Кастрычнік, грамадзянская вайна, савецкае будаўніцтва, культурны ўздым мільёнаў працоўных, адыход адной эпохі і надыход другой – не вычарпальнае мора для назірання і творчасці пісьменніка» [1, с. 12]. Паралельна праявілі імкненні ўвасобіць герояў твора комплексна, як «істот гістарычных, сацыяльных, псіхалагічна-індывідуальных» [2, с. 8]. Падобны падыход запатрабаваў не толькі аналітычнага роздуму пра перажытае беларускім народам, але і тонкай псіхалагічнай нюансіроўкі паводзін персанажаў. Спыніўшы ўвагу на малой апавядальнай форме, аўтар, тым не менш, ставіў глабальную мэту: нагадаць пра 1905–

07 гг., вайну 1914–18 гг., рэвалюцыю 1917 г., барацьбу з польскімі жаўнерамі, падзел Беларусі на заходнюю і ўсходнюю часткі, голад 1932–33 гг., а таксама прааналізаваць адмысловую рэакцыю персанажаў на набыты досвед. З аднаго боку, пісьменнік падкрэсліў бясконцасць і непарыўнасць выпрабаванняў, якія напаткалі соцыум у першай трэці XX ст., з другога, спадзяваўся, што «нашчадкі ўсімі сіламі і сродкамі будуць намагацца зразумець вытокі і прычыны мінулых катаклізмаў» [3, с. 13]. З. Бядуля абраў менавіта «інтэнсіўны» (сэнсава-насычаны, але адносна лапідарны, проціпастаўлены «экстэнсіўнаму» аморфна-дэталізаванаму) падыход да выкладу матэрыялу, які павінен аднавіць дынамічны рух часу, што прапанаваў шараговаму чалавеку не толькі сутыкнуцца з наступствамі грамадска-палітычнай турбулентнасці, але і ў паскораным тэмпе «перажыць усю гісторыю культуры: ад лучыны – да электрыцтва, ад язды на кані – да самалёту» [4, с. 43]. У той жа час, навацкі ў сферы навукі і тэхнікі не спрасцілі маральна-этычных пошукаў бядулевых персанажаў, не знішчылі адчування крызіснасці эпохі.

Працуючы на момант стварэння аповесці пераважна ў плыні сацыялістычнага рэалізму, пісьменнік, тым не менш, выпрабоўваў асобныя актуальныя для яго здабыткі мадэрнізму: напрыклад, мастацкі патэнцыял мантажу і падтэксту. Паводле логікі свабодных асацыяцый у аповесці «Дзесяць», спалучаюцца розныя па часе падзеі, звязаныя з лёсам каваля Міхалкі з вёскі Глухі Бор. Паралельна аўтар звяртаецца да прыёму тыпізацыі, як адзінапрымальнага сродку ўвасаблення важкіх рыс рэчаіснасці і характарыстык персанажа, што асацыюецца са сваім прататыпам – шараговым беларусам. Прапанаваныя З. Бядулям эпізоды ўспрымаюцца як непарыўнае цэлае, бо, услед за аўтарам, чытач заглябляецца ва «ўнутраныя, эмацыйна-сэнсавыя сувязі паміж персанажамі, падзеямі і эпізодамі, што паўстаюць больш важкімі за іх знешняе, прычынна-часовае знітанне» [5, с. 586–87]. Эксперыментальнае паяднанне набыткаў двух рознаскіраваных мастацкіх плыняў – рэалізму і мадэрнізму – рыса, характэрная для светапогляду З. Бядулі, які важкімі чыннікамі нацыянальнай культуры і самасвядомасці лічыў «працэсы інтэрферэнцыі, сінтэзу, барацьбы розных рэпертуараў (традыцыйных і наватарскіх, індывідуальных і агульных, элітарных і масавых, сусветных і рэгіянальных) за дамінуючае становішча ў межах нацыянальнай сацыясеміятычнай сістэмы» [6, с. 88].

Для апавядальніка і персанажаў бядулевага твора «Дзесяць» адзіным сродкам усведамлення, раскрыцця і захавання сутнасці матыву вайны / навалы-кантынуума было слова, якое прымала форму чутак, уважаных разважанняў, эмацыйных выказванняў, гумарыстычных ці саркастычных прамоў, клішэ і эўфемізмаў, дэталізаваных аповедаў ці памежна скарачаных паведамленняў. Далучаныя да плыні навалы-кантынуума, персанажы пільна ўслуховаліся ў кожнае слова: «людзі Глухога Бору шмат наслухаліся навін за апошнія лета. Гэтыя навіны сыпаліся на іх, як агнёвы град. Праходзячы праз дзесятыя вусны, навіны перарабляліся ў надзвычайныя бліскучыя байкі пра цара Мікалая, пра дзяржаўную думу, пра каханне царыцы з Грышкай Распуціным, пра Керанскага, пра бальшавікоў, пра вайну і шмат пра што іншае» [4, с. 8]. На думку З. Бядулі, выжыванне ў часы навалы-кантынуума залежала, у тым ліку, ад здольнасці інтэрпрэтаваць пачутае. Гэты працэс ускладняўся, бо слова прыўлашчвала новыя нечаканыя сэнсы і змужала заглябляцца ў палітычны і навуковы дыскурсы, вучыцца расшыфроўваць сапраўдны змест самых эўфемістычных выказванняў. Так, апавядальнік не паленаваўся давесці, што хавалася за выказваннем «Мы прышлі да вас не ваяваць, а навясці лад і парадак у вашай краіне. Так загадаў кайзер Вільгэльм!» [4, с. 15]. Рэальны змест прамовы быў адмыслова праявітым: «“Лад і парадак” быў наведзены. Многа сялян забралі як бальшавікоў, ад кожнай хаты бралі даніну – яек, масла, сала, быдла, збожжа. Вярнуўся зьнекуль пан Прушынскі. І пачалася адплата за маёнтак і лес» [4, с. 15].

Аўтар падкрэсліў, што абразіць шараговага персанажа магла не столькі зніжаная лексіка («русішэ швайн», пачутае ад кайзераўцаў), колькі пафасныя, але малазмястоўныя клішыраваныя выразы, абьякава кінутыя адрасату («погиб на поле брани славной смертью за царя и отечество» [4, с. 13]). Выжыванне магло запатрабаваць ад персанажа словатворчасці і, як вынік, стварэння новых сэнсаў. У часы Першай сусветнай вайны бядуляў каваль Міхалка

* Тыпалагічна падобная канцэпцыя выкладу матэрыялу пра навалу-кантынуум характарызуе, напрыклад, апавяданне «Чарговы запіс» Ц. Гартнага.

вырашыў выратаваць селяніна, у якога салдаты-чужынцы збіраліся рэквізаваць каня. Базавыя веды ідыша (некалі працаваў у яўрэя-краўца) і здольнасць да лінгвістычных эксперыментаў дазволілі стварыць напаякамичнае тлумачэнне («У мужыка фэрд ніт гут. У шляхтэс гут фэрд!» [4, с. 15]), якое разлажала нямецкіх жаўнераў. Тым не менш, персанаж адчуў адмысловае задавальненне, бо праявіў свае крэатыўныя здольнасці. Гэтыя ж здольнасці спатрэбіліся, калі Міхалка прыгадваў уплыў навукова-тэхнічнага прагрэсу на шараговага чалавека, распавёў пра нязнаныя раней «цуды», звязанымі з удасканаленнем тактыкі вядзення вайны: «дынаміт, які зрывае масты, руйнуе камяніцы, меліць у трэскі сталетнія лясы. Нейкія газы нішчаць цэлыя палкі салдат у некалькі хвілін <...> самалёты лунаюць над зямлёю аграмаднымі птушкамі <...> А колькі сілы ў маленькіх бомбах» [4, с. 45]. Персанаж, ідучы ад параўнальна простага (нейтральнай лексікі, нескладаных сінтаксічных канструкцый), кіраваўся да складанай філасофскай праблемы сваёй сучаснасці: як няспынная тэхналагізацыя баявых дзеянняў адбіваецца на фізічным і духоўным быцці чалавека, змяняе лад яго мыслення і маўлення.

У аповесці «Дзесьць» З. Бядуля свядома стварыў падкрэслена неэмацыйны вобраз навалы-кантынуума. Узважаны, лапідарна выкладзены факт па сіле ўздзеяння пераўзыходзіў меладраматычныя шматслоўныя апаведы. Таму пра барацьбу жыхароў Глухога Бору з жаўнерамі-пазнанцамі, якія прышлі ўслед за кайзераўскімі салдатамі, аўтар прыгадаў так: «А там – жытняе поле прагнулася.

Крыкі.

Войкала цемра.

Стрэльбы бухалі, грымелі ... Гойдалася поле ў пошчэках-водгаласах ...

Грамада паўстанцаў страляла ў упор.

Пяць стрэльбаў пяць коней упалі. Польскі атрад уцякаў.

Пяць жаўнераў жыўцом у жыта пацягнулі ...

Зноў вынырнуў месяц.

Тырчэлі чорныя коміны Глухога Бору. Здалёку відаць былі» [4, с. 18]. Працытаваны ўрываак алюзіяна адсылаў да сугестыўнай прозы, для інтэрпрэтацыі якой канцэптuallyна важкім быў не толькі сам тэкст, але і рэканструюемы чытачом падтэкст. Варта адзначыць і «кінематаграфічнасць» працытаванага ўрыўка, дзе кожны камплементарны мастацкі вобраз, нягледзячы на свой памежны лаканізм, дапамагаў у стварэнні дынамічнага малюнка ўзброенай барацьбы. Такім чынам, З. Бядуля падкрэсліў, што слова дазваляла яго апавядальніку і персанажам стварыць уласную версію навалы-кантынуума, якая цалкам захоўвала спецыфіку іх мыслення і маўлення ці інкарпаравала адмысловыя маўленчыя рысы ў апавед ад трэцяй асобы (напрыклад, у форме няўласна-простай мовы).

Тая ж неэмацыйнасць вызначае эпізод, прысвечаны голаду 1932–33 гг., верагодна, недзе ў расійскай глыбінцы. Адчуваецца, што аўтар знайшоў слоўную фармулёўку жаху, які апанаваў яго эпізадычных персанажаў, пакінутых сам-насам з навалай, і паралізаваў іх ментальныя здольнасці, засяроджаныя выключна на падтрыманні жыцця, а не на маральна-этычным удасканаленні асобы:

«– Гэта горш усялякіх войнаў, горш пажараў, – не сваім голасам гаварыў бацька.

Маці плакала і часта перад бажніцамі на каленях стаяла <...>

У ва ўсіх адзін бацька – голад <...>

Хлопчык даўным-даўно забыўся, што ёсць дзесьці на сьвеце хлеб і бульба.

Можа ніколі і ня было гэтага добра? Можа аб гэтым толькі ў байках баялі?

Што дня ў іхняй вёсцы памірала некалькі чалавек <...>

Суседзі хадзілі панурыя, як цені. Па нябожчыках бадай ня плакалі, не прычытвалі. У вачах жывых зьяў галодны воўчы бляск» [4, с. 23]. У дадзеным выпадку Міхалка дадаў да нізкі навалы-кантынуума новы фрагмент, які выходзіў за межы яго персанальнага досведу, але прынцыпова не супярэчыў яго ўяўленню пра навалу-кантынуум. Глыбока асэнсаваўшы пачутае ад сведкі падзей, які ледзь выбавіўся ад галоднай смерці, персанаж адчуў патрэбу ўдакладніць маштабны малюнак поўнай трагізму эпохі.

На думку пісьменніка, слова ўспрымалася як маркер далучанасці да свету «сваіх», нават часова раз'яднаных у плыні навалы-кантынуума. Для Міхалкі жыхары суседняй вёскі Жоўтыя

Пяскі, якія адышлі да Заходняй Беларусі, ніяк не асацыяваліся з «чужым». Таму, калі пагранічныя слупы ахутвае туман, «ня відаць іх. Ня відаць і варты. Тады Міхалцы здаецца, што ніякай граніцы няма, што гэта толькі *байка, прыдуманая людзьмі*» [курсіў наш. – З.Т.] [4, с. 19], прыкрае злоўжываннем словам, якое, выпадкова выйшаўшы з-пад кантролю прамоўцы, набыло выключны дэструктыўны патэнцыял, парушыла логіку быцця беларуса. Тое ж слова, перамогшы негатыўныя і абсурдныя канатацыі, дазволіла персанажу скласці сваю вобразна-паэтычную версію таго, што адбылося: «Падзялілі Беларусь. Так справа вымагала. Так трэба было.

Адно булку хлеба сыпакла гаспадыня. Нехта вострым нажом раскроіў гэту булку на дзьве палавіны» [4, с. 20].

Адзначым, што ў плыні навалы-кантынуума галоўны герой аповесці паралельна з асэнсаваннем трагізму падзелу радзімы паступова ўсведамляў уласную нацыянальную прыналежнасць: «Якая-ж гэта Беларусь? – ламаў галаву Міхалка <...>

- Як яна выглядае?
- Па якому гаворыць?
- Чаго хоча ад нас?

Шмат запытанняў было ў Міхалкі аб гэтай Беларусі ... <...> Даведаўся аб ёй Міхалка, калі пачала звацца савецкай» [4, с. 18]. Важкім чыннікам, які вытлумачыў персанажу яго далучанасць да загадкавай Беларусі, стаў ізноў моўны фактар: «зусім ня знаў раней, што, апроча нямецкай, умее гаварыць яшчэ і на беларускай мове» [4, с. 18]. Падкрэслім, што ў пэўнай ступені аўтар перабольшвае несвядомасць персанажа. Тым не менш, такая напаўгумарыстычная форма выкладу матэрыялу дазволіла аўтару альяўна звярнуцца да сур'ёзнай праблемы, абыходзячы пільнасць цэнзараў.

Відавочна, што праблема карэляцыі «свайго» і «чужога» займала галоўнага героя бядулевай аповесці. У адпаведнасці з кан'юнктурай часу Міхалка разглядаў яе ў сувязі з класавай ідэалогіяй, таму на парадку дня былі лозунгі кшталту «Яны – багатыя, мы – бедныя. Яны – кулакі, мы – беднякі» [4, с. 29], якія проціпастаўлялі два светы, што ні ў якім разе не маглі замірыцца. Слоўная «формула» праблемы падкрэслівала бескампрамісны характар барацьбы, якая давала змрочных колераў у палітру навалы-кантынуума.

Разважаючы пра падзеі першай трэці XX ст., З. Бядуля не заўсёды прытрымліваўся храналагічнага прынцыпу выкладу падзей. Так, пра 1905–07 гг. у Глухім Бары чытач даведваецца напрыканцы аповесці. На нашу думку, робіцца гэта не столькі ў сувязі з перыпетямі сюжэту, якія дазволілі згадаць пра рэвалюцыю, што «вельмі арыгінальна праходзіла ў гэтым кутку» [4, с. 36] і для шараговых персанажаў асацыявалася з «фальшывым пагромам», які выратаваў Боруха, аўтаматычна прызнанага ворагам урада, ад «царскіх людзей», што, паводле чутак, «хадзілі па ваколліцах і разбуралі яўрэйскія хаты, а яўрэяў на сьмерць забівалі» [4, с. 36]. У плыні памяці гэты эпізод успрымаўся ў шэрагу іншых, пэўны часавы прамежак знішчыў эмацыйны складнік таго, што адбылося, засведчыў яго тыповасць для эпохі войн і рэвалюцый, поўнай унутранага драматызму і трагізму. Акрамя таго, мысленне апавядальніка, якое відавочна базуецца на свабодных асацыяцыях, дазваляе адвольна пераходзіць ад эпізода да эпізода, абстрагавацца ад шэрагу выпадковых і нязначных дэталей, акцэнтуючы ўвагу то на тыповым, то на выбітна адметным.

Аповесць «Дзесяць» вызначаецца мастацкай канцэпцыяй увасаблення матыву навалы-кантынуума, якая шчыльна звязана з мовай і маўленнем апавядальніка і персанажаў. У творы З. Бядулі слова пададзена не толькі як галоўны сродак канцэптуалізацыі ланцуга грамадска-палітычных выпрабаванняў, прыпаўшых на першую трэць XX ст., але і як адмысловая форма захавання шматпланавага індывідуальнага досведу пра надзвычайныя падзеі, які хутка і лёгка губляўся ў шэрагу бясконцых (камплементарных паводле сваёй прыроды) катаклізмаў, што не дазваляла па-сапраўднаму глыбока асэнсаваць кожны яго асобны эпізод. З. Бядуля сведчыў: навала-кантынуум змушае інтэрпрэтаваць любую атрыманую інфармацыю, вылучаючы і суб'ектыўнае, і аб'ектыўнае, абуджае крэатыўныя здольнасці апавядальніка і персанажаў, скіроўвае на шлях засваення новай лексікі, неабходнай для адносна адэкватнага ўспрымання грамадска-палітычнага і навукова-тэхнічнага дыскурсаў, а таксама разважанняў

пра маральна-этычныя праблемы эпохі. Бядулеў аповед пра навалу-кантынуум вызначаецца лапідарна-ашчаднымі адносінамі да слова, якое па-магчымасці пазбаўлена меладраматычных і сентыментальных канатацый, што патэнцыяльна маглі дэфармаваць інтэнцыі апавядальніка і, адпаведна, аўтара. У аповесці «Дзесяць» слова, у якім адлюстраваны светапогляд яго носьбіта, маркіравала прыналежнасць асобы да «сваіх» ці «чужых», якія па-рознаму перажывалі перыпетыі Першай сусветнай вайны, рэвалюцыі 1917 г., Польска-савецкай вайны (1919–21) і т. д. У моўнай плыні, якая функцыянавала паводле свабодных асацыяцый, падзеі мінулага паўставалі амаль што як сінхронныя, а гэта, у сваю чаргу, адбівалася на спецыфіцы аповеду, які парушаў гістарычна абгрунтаваную храналогію падзей.

Літаратура

1. Бядуля, З. Аповесць аб аповесці / З. Бядуля // Чырвоны сейбіт. – 1928. – № 6–7. – С. 12–14.
2. Мельнікава, З. Уводзіны / З. Мельнікава // Беларуская проза XX–XXI стагоддзяў : героі, паэтыка, аксіялогія. – Брэст : БрДУ, 2022. – С. 6–10.
3. Казберук, У. «Будзь сам сабою, беларус ...» / У. Казберук // Бядуля З. Выбраныя творы. – Мінск : Кнігазбор, 2006. – С. 5–20.
4. Бядуля, З. Дзесяць / З. Бядуля // Узвышша. – 1927. – № 5. – С. 8–49.
5. Халізев, В. Монтаж / В. Халізев // Літаратурная энцыклапедыя тэрмінаў і паняццяў ; гл. ред. А. Ніколюкін. – М. : НПК «Інтелвак», 2001. – С. 586–587.
6. Садко, Л. Полісістэмнасць у літаратурна-крытычных артыкулах і ранняй лірыцы З. Бядулі / Л. Садко // Вестник БарГУ. – 2022. – № 1. – С. 86–93.

Полоцкий государственный
университет имени Евфросинии Полоцкой

Поступила в редакцию 04.03.2025